

УДК 94 (430) «1890»

С. О. Личко

**КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ВІЛЬГЕЛЬМА ІІ: ГЕЛЬГОЛАНД-
ЗАНЗІБАРСЬКИЙ ДОГОВІР 1890 РОКУ**

Історія колоніалізму є одним із найактуальніших питань у дослідженнях сучасних істориків. Велика увага, зокрема, приділяється боротьбі провідних європейських держав за здобуття та утримання колоній. Це стосується англо-німецького суперництва, що наприкінці ХІХ ст. набуло особливої активності. Великий інтерес для дослідження даного питання становить укладення між Німецькою імперією та Великобританією Гельголанд-Занзібарського договору 1890 р., який суттєво вплинув на подальший розвиток колоніальної політики обох держав.

Дослідженню англо-німецького пакту присвячено велику кількість робіт істориків різних країн. Стосовно історіографії питання, варто приділити увагу радянським дослідникам. Зокрема, А. С. Єрусалімському та його праці «Зовнішня політика та дипломатія німецького імперіалізму наприкінці ХІХ століття» [5], роботі Б. М. Туполева та А. М. Пегушева «Повстання Маджи-Маджи. Становлення і криза німецького колоніального правління у Східній Африці» [6], а також фундаментальній праці «Історія дипломатії» під загальною редакцією В. П. Потьомкіна [7]. Характеризуючи німецьку історіографію проблеми, необхідно відзначити працю А. Вальдерзее «Пам'ятні події», що документально висвітлює головні події історії Німеччини кінця ХІХ століття [8]. В українській історіографії дане питання досліджується С. С. Трояном, П. С. Трояном [9] та Л. Ю. Питльованою [10]. Однак ці автори розглядали Гельголанд-Занзібарський договір або з позиції переходу від колоніальної політики канцлера О. Бісмарка до «Нового курсу» Л. Капріві, або в системі англо-німецьких відносин.

Документальну базу дослідження питання склали різноманітні за своїм характером джерела. Необхідно відзначити опубліковані документи, а саме: фундаментальне видання «Велика політика європейських кабінетів 1871–1914» [1], мемуари імператора Вільгельма ІІ «Вільгельм ІІ. Події та люди 1878–1918 рр.» [2], канцлера Отто фон Бісмарка «Думки та спогади» [3] та чиновника колоніального відділу рейхсканцелярії Л. Рашдау «Бісмарк та Капріві. Спогади німецького дипломата, 1885–1894 рр.» [4], які добре висвітлюють особливості колоніальної політики Вільгельма ІІ.

Тому ми, на основі дослідження та аналізу документальних джерел, використовуючи праці згаданих авторів, ставимо за мету проаналізувати головні причини укладення Гельголанд-Занзібарської

угоди 1890 р., а також її наслідки для колоніальної політики Вільгельма II.

Відставка О. Бісмарка і призначення на пост канцлера Л. Капріві (1890–1894) призвели до зміни зовнішньополітичного курсу Німецької імперії. Зазнала суттєвих змін і колоніальна політика, яка за часів канцлерства Л. Капріві отримала назву «Нового курсу» і була зорієнтована на укладення англо-німецького союзу, а також передбачала відмову від подальшого колоніального розширення.

Не дивлячись на активну колоніальну позицію Вільгельма II, Л. Капріві не був прихильником захоплення нових колоніальних володінь. Він вважав, що «колонії – тягар для держави, і саме тому успіхи інших держав з колоніальних захоплень не викликали в нього заздрощів. Більш того, канцлер був впевнений, що чим більше інші держави беруть на себе цього тягара, тим це вигідніше для німецької політики на Європейському континенті» [5, с.45].

Не підтримував Л. Капріві й ідеї розбудови військово-морського флоту, як одного з засобів охорони вже існуючих колоній та захоплень нових. Відмову від будівництва великого флоту він також пояснював і можливістю зближення з Великобританією. Звертаючись до діячів «Колоніального товариства», канцлер зазначив: «Своєю колоніальною і флотською політикою ви послаблюєте нашу військову силу на континенті, а наприкінці ще й псуєте наші відносини з Англією – нашим єдиним природнім союзником у неминучій боротьбі, що вирішить майбутню долю Німеччини. Сьогодні і в найближчому майбутньому для Німеччини питання може стояти лише так: «не наскільки великим може бути наш флот, а наскільки малим» [5, с.45].

Крім того, загострення російсько-німецьких і франко-німецьких відносин наприкінці 80-х років XIX ст. змушувало правлячі кола Німеччини шукати зближення з Великобританією і йти на врегулювання з нею спірних питань, перш за все в колоніальній області. Тому кабінет Л. Капріві вів переговори з Англією з питань розмежування колоніальних володінь в Західній і Східній Африці і укладення відповідної угоди. Варто зазначити, що курс уряду на стабілізацію англо-німецьких відносин був прийнятий, здебільшого, під впливом Вільгельма II.

1 липня 1890 р. в Берліні був підписаний Гельголандський пакт. Він розмежовував сфери інтересів Німеччини та Великобританії у Східній та Південно-Східній Африці. До Німецької Південно-Західної Африки повинна була приєднатися так звана «смуга Капріві», через яку німецькі володіння отримували незалежний вихід до річки Замбезі. У Східній Африці Великобританія визнавала німецькою сферою території між океаном та Великими африканськими озерами, де згодом була заснована колонія Німецька Східна Африка. Також Великобританія брала на себе зобов'язання домогтися від султана Занзібара згоди на передачу прибережної смуги навкруги Дарес-Салама, яка формально

належала Занзібару і яку на той час орендувала Німецька Східно-африканська компанія. Також Німеччина отримала острів Гельголанд, розташований у Північному морі неподалік від узбережжя Німеччини, який належав Великобританії з 1807 р.

В обмін на це Німеччина передавала Великобританії протекторат над невеликим східно-африканським султанатом Віту на узбережжі Кенії та деякі території у Східній Африці, необхідні для будівництва залізничної колії від узбережжя до озера Вікторія. Вона також відмовлялась від претензій на території північніше султанату Віту та зобов'язувалась не втручатися у будь-які британські анексії щодо Занзібарського султанату.

Разом із цим, угода встановлювала кордони між німецьким Тоголендом і британською колонією Золотий берег, а також між німецьким Камеруном і британською Нігерією. Пакт проголошував свободу пересування і торгівлі в районі озера Чад, декларував взаємне визнання прав фізичних та юридичних осіб, а також свободу місіонерської діяльності в колоніальних володіннях сторін.

Гельголандський договір 17 листопада 1890 р. був доповнений угодою з Францією, згідно якої султан Занзібару відмовлявся від своїх претензій щодо територій на материк і о. Мафія на користь Німеччини. До підписання цієї угоди Німецьку імперію підштовхнуло її приєднання до гарантійного договору відносно Занзібару, укладеного між Францією та Англією 10 березня 1862 р. [4, с. 62].

Прихильники і противники пакту в Німеччині називали його англо-німецьким «колоніальним шлюбом». У свою чергу, укладення Гельголандського пакту викликало різке незадоволення як британських, так і німецьких колоніально-експансіоністських угруповань, що вимагали від урядів своїх країн проведення активної колоніальної політики.

Франція виразила протест урядам Англії і Німеччини у зв'язку з умовами Гельголандського пакту, який нібито порушував англо-французьку угоду про незалежність Занзібара 1862 р. Тому Великобританія, а згодом і Німецька імперія змушені були піти на визнання французького протекторату над Мадагаскаром і розмежування сфер впливу в західній Африці в обмін на офіційне визнання Францією англо-німецької угоди 1890 р.

Реакція на підписання договору відразу з'явилася і серед німецьких політиків. Позитивно до нього поставилося німецьке військове відомство. Німецький посол в Лондоні зробив офіційну заяву, в якій говорилося: «Східна Африка для нас лише концесійна область, а Гельголанд має величезне військове значення» [4, с.169].

На захист підписаного договору виступив і лідер ліберального союзу Л. Бамбергер. На його думку, підписання Гельголандського пакту мало призвести до поліпшення дружніх стосунків із Англією і зниження витрат на утримання колоніальних володінь.

Також за укладення Гельголанд-Занзібарського договору виступило Німецьке східно-африканське товариство. На зборах у м. Кельні, проведених з його ініціативи, поряд із критикою англо-німецького пакту прозвучала також і схвальна оцінка урядової політики. Її проголосив генеральний уповноважений Німецького східно-африканського товариства на Занзібарі Е. Вохсен.

Всі інші політичні сили не підтримали підписаної угоди і піддавали її різкій критиці. О. Бісмарк першим негативно оцінив пакт. Він назвав його обміном між Главком і Діомедом, героями «Іліади» Гомера, що обмінялися золотою та мідною зброєю. О. Бісмарк наголосив, що є абсолютно бездумним «приносити володіння в жертву прихильності, що не мала шансів пережити строк існування одного англійського кабінету». Колишній канцлер назвав Гельголандський пакт «дуже дорогою системою чайових» для Англії [3, с.117–118].

О. Бісмарк щодо англо-німецької угоди зазначав наступне: «Ми не стояли перед вибором між боротьбою за наші африканські володіння і розривом з Англією». На його думку, Занзібар був достойною колоніальною метою, оскільки представляв собою своєрідний міст для німецьких торгових відносин з африканським континентом. Також договір означав і втрату можливості поєднати східний кордон Південно-Західної Африки з бурськими республіками. Тим самим перспективи розповсюдження німецького колоніального впливу на півдні Африки суттєво звужувалися. Частина територій Того також була втрачена для Німеччини [3, с.120].

Така оцінка договору обурила Вільгельма II. Він вважав, що О. Бісмарк здатен лише критикувати дії кайзера та нового уряду. У своїх мемуарах імператор написав з цього приводу: «Незрозумілий Бісмарк» упродовж всього мого царювання здійснював постійну протидію моїм задумам і цілям словом, усно і письмово, а також пасивним супротивом і безглуздою критикою. На думку преси, завжди готової послужити Бісмарку, все, що робилося, було погано. Все вона знаходила смішним, в корені і без розбору критикуючи мою діяльність. Особливо помітно це виразилося під час придбання нами Гельгоlanda» [2, с.19].

Незадоволеність Гельголандським пактом виразили начальник генерального штабу А. Вальдерзее і багато високопосадовців військово-морського відомства, які вважали, що кайзер зрадив колоніальні інтереси Німеччини і переоцінив значення Гельгоlanda [8, с.131–132].

Критика на адресу договору прозвучала і з боку соціал-демократів, які дотримувалися антиколоніальних поглядів і постійно голосували в парламенті проти будь-яких проявів експансіоністської політики правлячих кіл. Однак її лідери не звернули уваги на той факт, що договір не лише шкодить інтересам німецького суспільства, а і спрямований на поневолення народів Східної Африки. Так, один із лідерів партії Г. Фольмар разом з критикою практики виділення державних коштів на потреби колоній та гноблення корінних народів

Африки назвав договір відносно позитивним, оскільки саме він підвів межу під новими придбаннями. Звичайно ж, у виступі Г. Фольмана не було і мови про право колоніальних народів на самовизначення [9, с.187].

Проте варто зазначити, що позиція Г. Фольмана була не єдиною точкою зору соціал-демократів. Деякі прихильники соціал-демократичної партії (СДПН) висловлювались щодо колоніалізму вкрай негативно. Так, на виступі в рейхстазі один із членів вищезазначеної партії Штадтхаген назвав Гельголандський пакт угодою колонізаторів. Політик рішуче засуджував будь-які прояви колоніалізму, мотивуючи свою позицію, перш за все, безправним становищем корінного населення Африки.

Німецьке Колоніальне Товариство також різко засудило укладення Гельголанд-Занзібарського пакту. Спираючись на підтримку інших націоналістичних організацій, воно розпочало кампанію за відміну договору. Результатом такої акції стало створення Пангерманського союзу, в який увійшли не лише колоніальні підприємці та адміністратори, а і представники важкої промисловості та фінансових кіл. Союз у подальшому мав відіграти головну роль у формуванні політичної ідеології німецького колоніалізму.

Варто також зазначити, що з різкою критикою Гельголанд-Занзібарського пакту виступив ряд німецьких друкованих органів. Зокрема, «Kölnische Zeitung» писала: «Хто розуміє і співчуває колоніальним прагненням Німеччини, той прочитає угоду з Англією не інакше як із жахом». Мюнхенська «Allgemeine Zeitung» питала: «Невже становище Німеччини настільки хитке, що заради дружби з Англією необхідні такі великі жертви?». Вона не бачила підстав для того, щоб на угоду конкурентам в особі англійських підприємців компрометувати позицію Німеччини відносно Росії та Франції, а також відкидати німецькі колоніальні зазіхання. Навіть орган ліберально-буржуазної партії прогресистів газета «Vossische Zeitung» незадовго до підписання Гельголанд-Занзібарського договору застерігала, що, «хоча острів Гельголанд має значення для Німеччини, але все ж, навіть у морських колах, це значення не вважається надзвичайно важливим і здобуття його не компенсувало би інтересів Німеччини в області африканських озер» [9, с.186].

Уряд Німеччини, підтриманий молодим кайзером Вільгельмом II, щоб позбавитися від критики Гельголандського пакту з боку різних політичних сил, намагався знайти виправдання своїм діям, а головною спонукаючою причиною до укладення англо-німецької угоди називав прагнення розвивати й укріплювати стосунки з Англією. Сам же імператор вбачав в угоді лише позитивні сторони. Він неодноразово зазначав: «Цей острів, тісно пов'язаний із великими водними шляхами, що ведуть до торгових міст Ганзи, був у руках британців постійною загрозою проти Гамбурга та Бремена, що робило неможливою навіть

думку про побудову флоту...Я впевнений, що обмін для нас вигідний, і що нам надано добру можливість уникнути непорозумінь з Англією через колонії... Гельголанд перейшов до Німеччини. Вигідне безкровне розширення імперії вдалося» [2, с.19].

Проте таке виправдання імператора довгий час не сприймалося громадськістю. Вільгельма II звинувачували в тому, що його канцлер не підтримує колоніальних прагнень імператора і зраджує національні інтереси. У відповідь на це Л. Капріві опублікував офіційний меморандум, згідно якого, завдяки здобутій у результаті англо-німецької угоди «дружби» з Великобританією, Німеччина зміцнила своє становище в Європі, а німецькі колонії у Східній Африці уникнули можливих витрат і збитків, з якими Німеччина зіткнулася би у випадку війни з Англією. Виходячи з даного меморандуму, Гельголанд становив для Німеччини набагато більшу цінність, ніж віддалені від Великобританії східноафриканські райони. Територій, які імперія зберегла за собою у Східній Африці, достатньо для одержання прибутку при умові, що німецькі піддані припинять «піднімати прапори» і почнуть обробляти землю [9, с.189].

А виступаючи в рейхстазі з доповіддю, яка була присвячена колоніальній політиці, Л. Капріві заявив, що колоніальну політику слід проводити і підтримувати. Він навіть звинуватив колоніальних опозиціонерів у ігноруванні «національних почуттів» і «національного інстинкту» [1, с.22].

Отже, сподіваючись повернути Англію до вступу у Троїстий союз, німецький уряд, очолюваний Л. Капріві та підтриманий кайзером Вільгельмом II, пішов на неоднозначний вчинок – підписання Гельголанд-Занзібарської угоди. Проте такі надії німецьких можновладців не виправдались, адже англо-німецька економічна конкуренція лише посилилась, і до кінця 1891 р. перетворилася на фактор політичної боротьби. Тим більше, що Німецька імперія на цей час значно активізувалася у сфері колоніальної боротьби і почала зазіхати навіть на володіння Великобританії. Втративши внаслідок підписання пакту ряд економічно-вигідних територій, імператор наразив на небезпеку здійснення головної своєї мети – реалізацію «світової політики», яка потребувала підтримки всіх політичних сил.

Що ж до впливу на колоніальну політику кайзера, то укладення Гельголандського договору зіграло в ній позитивну роль. Як і сподівався Вільгельм II, острів Гельголанд у подальшому дав поштовх військово-морському розвитку Німеччини – крім укріплення безпеки узбережжя, він став головною базою німецького флоту, якому надавалася провідна роль у завоюванні і охороні колоніальних територій. Фактично повернення острова дало змогу імператору здійснити одне зі своїх головних прагнень – переконати німецькі політичні сили у можливості розширення військово-морського флоту. Адже раніше рейхстаг неодноразово відхиляв законопроекти про розбудову флоту, мотивуючи

своє рішення в тому числі і відсутністю належної бази для його розташування.

Список використаної літератури

1. **Die große Politik** der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes / [Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme]. – Berlin, 1922– . – Bd. 34. – 1922. – №2376. 2. **Вильгельм II**. Вильгельм II. События и люди 1878–1918 / Вильгельм II. – М. : Харвест, 2003. – 232 с. 3. **Бисмарк О.** Мысли и воспоминания: в 3-х т. / О. Бисмарк; пер. с нем.: – М. : Соцэкгиз, 1940–1941– . – Т.3. – 211 с. 4. **Raschdau L.** Unter Bismarck und Caprivi. Erinnerungen eines deutschen Diplomaten aus den Jahren 1885–1894 / L. Raschdau. – Berlin, 1939 – 381 s. 5. **Ерусалимский С.** Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / С. Ерусалимский. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1948. – 607 с. 6. **Туполев Б. М.** Восстание Маджи-Маджи. Становление и кризис германского колониального правления в Восточной Африке / Б. М. Туполев, А. М. Пегушев. – М. : Наука, 1991. – 265 с. 7. **История дипломатии** / [под ред. В. П. Потемкина]. – М. : ОГИЗ, 1945– . – Т. 2. – 1945. – 423 с. 8. **Waldensee A.** Denkwürdigkeiten: In 2 Bde / A. Waldensee. – Stuttgart : Deutsche Verl.-Anst., 1925– . – Bd. 2. – 1925. – 456 s. 9. **Троян С. С.** Отто фон Бисмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.). Монографія / С. С. Троян, П. С. Троян. – Рівне : РІС КСУ, 2011. – 224 с. 10. **Питльована Л. Ю.** Гельголандський договір 1890 р. в системі англо-німецьких відносин кінця XIX ст. / Л. Ю. Питльована // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. – 1997. – С.69–72.

Лычко С. О. Колоніальна політика Вільгельма II: Гельголанд-Занзібарський договір 1890 року

Досліджено передумови та головні причини укладення між Великобританією та Німецькою імперією Гельголанд-Занзібарського договору 1890 року. Висвітлено основні умови пакту та реакцію на них з боку різних політичних сил Німеччини, а також німецької преси та громадськості. Також проаналізовано економічні та політичні наслідки укладення договору. Особливу увагу приділено впливу Гельголанд-Занзібарського пакту на подальший розвиток німецької колоніальної політики, у якому, на думку Вільгельма II, провідну роль мав відігравати могутній військово-морський флот.

Ключові слова: колоніалізм, Вільгельм II, «Новий курс», Гельголанд-Занзібарська угода.

Лычко С. А. Колониальная политика Вильгельма II: Гельголанд-Занзибарский договор 1890 года

Исследованы предпосылки и главные причины заключения между Великобританией и Германской империей Гельголанд-Занзибарского договора 1890 года. Освещены основные условия пакта и реакция на них со стороны различных политических сил Германии, а также немецкой прессы и общественности. Также проанализированы экономические и политические последствия заключения договора. Особое внимание уделено влиянию Гельголанд-Занзибарского пакта на дальнейшее развитие германской колониальной политики, в котором, по мнению Вильгельма II, ведущую роль должен был играть могущественный военно-морской флот.

Ключевые слова: колониализм, Вильгельм II, «Новый курс», Гельголанд-Занзибарское соглашение.

Lychko S. The colonial policy of Wilhelm II: Helgoland-Zanzibar Treaty of 1890

The background and the main reasons of Helgoland-Zanzibar Treaty of 1890 between Great Britain and the German Empire were researched. The basic conditions of the Covenant and responses of various political forces in Germany and the German's press and public were highlighted. The economic and political consequences of the treaty were also analyzed. Particular attention is paid of the impact of Helgoland-Zanzibar Covenant on further development of the colonial policy of Germany. In Kaiser's judgment, the powerful Navy should have played the main role in process of development of this policy.

Key words: colonialism, Wilhelm II, «New Course», Helgoland-Zanzibar Treaty.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.